

Het Antwerpse provinciebestuur werkt aan een, door Vlaanderen ondersteund, strategisch project rond de fortengordels. Tegelijk maken die gordels ook deel uit van een Europese project waarin Vlaanderen en Nederland samenwerken.

Karen Gysen
PROJECTCOÖRDINATOR FORTENGORDELS ROND ANTWERPEN
CEL GEBIEDSGERICHT BELEID - DEPARTEMENT RUIMTELIJKE
ORDENING EN MOBILITEIT - PROVINCIE ANTWERPEN

Vandaag bestaat de "Vesting Antwerpen" uit twee fortengordels (de binnenste Brialmont-fortengordel en de buitenste pantserfortengordel), een Antitankgracht, dijken, bunkerlijnes en (sporen van) loopgrachten en omwallingen. De twee fortengordels omarmen de stad Antwerpen als een grijsgroene schakelketting met een rijkdom aan fauna, flora en monumenten aan de rand van een dichtbevolkt en verstedelijkt gebied.

Dat de omgeving van Antwerpen bezaaid ligt met historische militaire bouwwerken is geen toeval. Een wereldhaven is nu eenmaal een belangrijk doelwit. Daarenboven heeft Antwerpen een strategische ligging voor de verdediging van ons land. De stad werd sinds de negentiende eeuw dan ook uitgebouwd als een militaire vesting waarin het leger zich kon terugtrekken in afwachting van buitenlandse hulp. De fortengordel is het gevolg van de nieuwe oorlogsvoering die Napoleon introduceerde. Zijn verdedigingsstrategie was gebaseerd op aaneengesloten, vooruitgeschoven versterkingen die buiten de belangrijke steden lagen. De steden zelf en andere nog bestaande fortificaties verloren daardoor hun militaire betekenis. Voor Antwerpen - dat uitgeroepen werd tot "nationaal reduit" (terugvalbasis) voor het Belgische leger in tijden van oorlog - hield het nieuwe defensieproject in dat de zestiende-eeuwse Spaanse stadswallen op de huidige Leien - met hun poorten, torens en grachten - vanaf 1864 werd gesloopt.

Voor de toenemende draagwijdte van het geschut op het einde van de negentiende eeuw maakten nieuwe verdedigingswerken op grotere afstand van de stad noodzakelijk. Tussen 1859 en 1865 werden daarom, onder de leiding van vestingbouwkundige Henri Brialmont, een nieuwe, grote wallen met poorten rond de kernstad aangelegd en werd een reeks van acht vooruitgeschoven bakstenen forten gebouwd. In totaal vormen ze een 18 km lang front. De totale kosten voor deze operatie bedroegen 54 miljoen goudfrank (omgerekend: € 1.350.000.000). Maar toen de bouw af was, was het fortentconcept al achterhaald door de snelle ontwikkeling van de militaire technologieën. De bakstenen Brialmontforten zijn, op één na (Wijnegem, nu Shopping Center) allemaal bewaard gebleven. De grote omwalling is bovengronds nagenoeg volledig verdwenen (tracé van de huidige ringweg). Tussen Singel en ringweg bevinden zich nog enkele fragmenten.

EEN PLAN VOOR DE fortengordels ROND ANTWERPEN

Aanvankelijk dacht men aan een wegenproject waarbij de Brialmontforten en de grote omwalling met de bestaande wegen zouden worden verbonden. Maar op deze meestal onverharde wegen was tijdens natte periodes geen artillerietransport mogelijk. Om van het ene fort naar het andere te gaan, had men telkens ook door de stad moeten trekken. Daarom werd gekozen voor een nieuwe, strategische weg die de forten onderling verbond. Deze Krijgsbaan werd 13,5 km lang en verbond Fort 1 (Wijnegem) met Fort 8 (Hoboken). Verbindingswegen met de forten 2, 3, 5, 6 en 7 slopen op de Krijgsbaan aan.

De Forten van Kruibekke en Zwijndrecht werden opgericht ter verdediging van de linkerscheldeoever. Tussen 1871 en 1882 werd het Fort van Merksem opgetrokken. Het Zuidkasteel werd afgebroken en de Vesting Antwerpen werd uitgebreid met het verschanste kamp op de Linkeroever. Als gevolg van de ontwikkeling van de artillerie werd een buitenlinie opgetrokken: eerst werden de forten van Lier en Walem gebouwd, daarna volgden Rupelmonde, het spoorwegfort in Duffel en het sperfort in Schoten. Maar ook deze fortificaties verouderden al snel tengevolge van de ontwikkeling van de militaire technologie. De Vesting moest opnieuw uitgebreid en aangepast worden: bakstenen forten hadden afgedaan, de bouw van betonnen pantserforten kwam stilaan op gang.

DE BUITENSTE GORDEL

Tussen 1878 en 1914 werd zwaar geïnvesteerd in een buitengordel van meer dan twintig betonnen pantserforten en –schansen. Op 30 maart 1906 werd in ons land een wet van kracht die

Herover de fortengordel

Met de studie "Herover de fortengordel" in 2001 werden de eerste stappen gezet in de richting van de uitvoering van de bepalingen van het ruimtelijk provinciaal structuurplan betreffende de fortengordels. Deze studie beperkte zich tot de binnenste fortengordel rond Antwerpen, vooral vanwege het structurend belang van de gordel op het niveau van het stedelijk gebied Antwerpen. De studie werd gemaakt door Stramien, in samenwerking met de dienst Ruimtelijke Planning. Ze biedt een structuurvisie voor de binnenste fortengordel en wordt vandaag vooral gebruikt als beoordelingskader voor gemeentelijke plannen.

De belangrijkste elementen uit deze studie zijn de strategisch gekozen functies voor alle forten, die niet losstaan van elkaar (Concept Vesting Antwerpen), de binding van elk fort met de gordel en zijn omgeving. "Herover de Fortengordel" heeft voor een kruisbestuiving gezorgd met gemeentelijke initiatieven. Enkele gemeenten voeren ondertussen een dynamisch fortenbeleid. Morsel heeft fort IV uitgebouwd tot een zogeheten "basisfort": een "creatieve kazerne" en een bezoekerscentrum vormen het visitekaartje voor de binnenste fortengordel.

Voor fort 8 in Lillo wordt momenteel een masterplan opgesteld door de stad Antwerpen. Dat fort is ook een deelproject van "Forten en Linies in Grensbreed Perspectief" van Interreg-IV. Verschillende provinciale diensten volgen deze ontwikkelingen mee op. De studie wordt geactualiseerd en omgezet in een kader- en actieplan.

van Antwerpen na Parijs de tweede grootste vesting van Europa maakte. Van Haasdonk over Bornem, Willebroek, Mechelen, Lier en Broechem, tot Stabroek en Doel, werden de volgende jaren elf betonnen pantserforten en twaalf betonnen pantserschansen gebouwd. Zij vormen de zogeheten buitenste fortengordel, die de al bestaande Brialmontgordel (de "binnenste" fortengordel) omsluit. Bij de belegering bij het begin van de Grote Oorlog in 1914 zijn ze nog niet helemaal klaar. In enkele dagen tijd worden de forten door de Duitsers ingenomen. De Vesting Antwerpen moest capituleren.

Na de Eerste Wereldoorlog werd de ontwikkeling van Antwerpen niet langer militair bepaald. In het interbellum werden alle forten van de binnengordel (Brialmontforten) gedemilitariseerd: ze deden nog alleen dienst als opslagruimte voor legermateriaal. Nieuwe ontwikkelingen in de techniek van de oorlogsvoering leidden tot de aanleg van een 33 kilometer lange Antitankgracht tussen het Albertkanaal en de Schelde. Het werd een natte gracht, 18m breed en 2m diep, met op strategische plaatsen bunkers.

Na de Tweede Wereldoorlog, die een revolutie in oorlogsvoering had teweeggebracht, volgde een periode van achteruitgang voor de forten. Door oorlogsschade en langdurige leegstand ontwikkelde de natuur zich op spontane wijze in en rond de forten, waardoor sommige forten uitgroeiden tot belangrijke natuurgebieden. Bovendien ontstond een wirwar van concessies en verhuringen. De militairen bouwden er opslagloodsen, die later vaak als werkplaatsen of door verenigingen werden gebruikt. Vanaf de jaren 1990 groeide vanuit de ruimtelijke planningswereld en de erfgoedsector vernieuwde be-

langstelling voor deze vorm van architectuur en vooral voor de uitgestrekte (groene) ruimte eromheen. Ondermeer het "Simon Stevin Vlaams Vestingbouwkundig Centrum" ijverde voor het behoud van dit patrimonium. Ook bij het Antwerpse provinciebestuur groeide het besef van de cultuurhistorische en landschappelijke waarde van de fortengordels. Bij de opstelling van het Ruimtelijk Structuurplan van de Provincie Antwerpen (RSPA) werd het potentieel van de binnenste en de buitenste fortgordels dan ook erkend.

Ondertussen vervullen de forten verschillende functies. Sommige forten kregen een uitgesproken recreatieve functie, andere forten herbergen een museum voor militaire of oorlogsgeschiedenis of bieden een onderkomen aan vleermuizen. De forten, schansen en reducts zijn in handen van meerdere eigenaars gekomen: particulieren en vennootschappen, verenigingen, het Ministerie van Defensie, gemeentebesturen Die beschikken doorgaans niet over de nodige financiële middelen en expertise om dit specifieke erfgoed op een verantwoorde wijze te onderhouden. Enkele forten worden bovendien bedreigd door de expansiedruk van onder meer haven en luchthaven, of door de Sigmadijkwerken en de toenemende verstedelijking. De instandhouding en het beheer van deze forten gebeuren eerder gefragmenteerd en ad hoc. Om dit militair erfgoed te behouden zijn echter een globale visie, aangepast beheer en beschermende maatregelen nodig.

PROVINCIE ALS REGISSEUR

Bij de afbakening van de stedelijke gebieden, groeide in de provinciale dienst Ruimtelijke Planning het besef dat voor sommige grensoverschrijdende gebieden een uitvoeringsgerichte en coördinerende aanpak aangewezen is. Dat is een horizontale en verticale samenwerking, waarbij vragen, conflicten en aandachtspunten uit verschillende beleidsdomeinen op elkaar worden afgestemd. De fortengordels rond Antwerpen zijn zo'n gemeentegrensoverschrijdend project, waarbij de provincie de taak van gebiedsregisseur kan vervullen.

Om tot een gedragen gebiedsgerichte werking te komen, heeft de dienst Ruimtelijke Planning een aantal stappen gezet. Eerst en

enkele provinciale deelprojecten

- De dienst **Mobiliteit** streeft naar een grotere ruimtelijke samenhang van de fortengordels door de aanleg van fietspaden en linken te stimuleren. Zo wordt momenteel de functionele fietsverbinding langs de spoorlijn richting Mechelen gerealiseerd, waarbij het fort van Duffel een rechtstreekse fietsverbinding krijgt met het fort van Mortsel.
- De dienst **Cultureel Erfgoed** subsidieert culturele organisaties voor hun activiteiten rond de forten, ondersteunt de Open monumentendag, organiseert themadagen en excursies. In september werd een eerste groot fortencolloquium gehouden. De erfgoedgids "Een gordel van beton" over de Pantserforten werd door Cultureel Erfgoed uitgegeven in samenwerking met het Simon Stevin Vlaams Vestingbouwkundig Centrum.
- **Toerisme provincie Antwerpen** stippelde de Brialmont-fietsroute uit en werkt momenteel, samen met het Regionaal Landschap De Voorkempen en de cel Gebiedsgericht Beleid, aan de ontsluiting van de Antitankgracht.
- De dienst **Welzijn** verstrekte advies over de inrichting van fort van Mortsel, een moeilijke evenwichtsoefening tussen goede toegankelijkheid en behoud van historisch waardevolle bouwde**Monumentenwacht** provincie Antwerpen vzw stelt bouwkundige inspecties en diagnose rapporten ter beschikking. Bovendien voert hij kleine herstelwerkzaamheden uit.
- De dienst **Werken en Infrastructuur** is betrokken bij restauratie- en subsidiedossiers voor beschermde gebouwen en dus ook voor beschermde forten.

◀ Een heldere fasering is cruciaal ▶

vooral werd een interne bevraging georganiseerd bij verschillende provinciale diensten. Hieruit bleek dat de provincie op verschillende vlakken al een ondersteunend beleid inzake de forten voert. Vaak gaat het om kennis (bouwkundige kennis, kennis op vlak van toegankelijkheid, kennis op vlak van beheer...) of om financiële ondersteuning (bv. subsidies voor restauraties, beplantingen) maar soms ondernam de provincie ook zelf acties. Dat kunnen acties zijn die verband houden met het provinciaal structuurplan (de studie "Herover de fortengordel"), het Landschapspark De Voorkempen, het Integraal Waterbeleid of het bovenlokaal fietsroutenetwerk. Ook op vlak van bewustmaking is de provincie actief, met onder

meer het opstellen van een gids om de erfgoedwaarde van de forten bij een breder publiek bekend te maken en het uitstippelen van een Brialmont-fietsroute.

Vervolgens werd aan de hand van een aantal Vlaamse en Nederlandse voorbeelden nagegaan hoe andere, ook provinciale, overheden vergelijkbare grootschalige projecten aanpakken. Elementen als visie, doelstellingen en aanpak (mensen, middelen en organisatie) werden in deze voorbeelden vergeleken en geanalyseerd. Een aantal conclusies en leerpunten werden getrokken met het oog op een gebiedsgericht provinciaal project rond de fortengordels.

Bij geïntegreerd gebiedsgericht beleid worden door elk beleidsdomein de eigen doelstellingen verfijnd en op eenzelfde specifiek gebied gefocust. Afspraken, coördinatie en afstemming tussen de verschillende beleidsdomeinen én de verschillende overheidsniveaus zijn noodzakelijk voor het oplossen van complexe, samenhangende problemen, die niet vanuit één beleidsdomein opgelost kunnen worden.

Om zo'n provinciaal gebiedsgericht beleid te sturen en te coördineren, werd binnen het departement Ruimtelijke Ordening en Mobiliteit de cel Gebiedsgericht Beleid opgericht. Binnen deze cel werd voor een periode van drie jaar een projectcoördinator aangesteld (gesubsidieerd door Vlaanderen via het Strategisch project). De projectcoördinator treedt op als centraal aanspreekpunt, verkent het terrein, legt contacten en brengt mensen bij elkaar in werkgroepen. Informatie over lopende projecten, toekomstplannen, visies, aandachtspunten, conflicten... worden "geabsorbeerd" en indien nodig door-

Zeeland en Noord-Brabant

De fortengordel is ook een Europees project. Het Europese Interreg IV-project "Forten en linies in grensbreed perspectief" wil de samenhang tussen de verdedigingswerken herstellen en versterken, en de continuïteit van dit verdedigingselement in de grensregio accentueren. Dit grensoverschrijdend samenwerkingsverband tussen enerzijds de provincies Oost- en West-Vlaanderen en Antwerpen, en anderzijds de Nederlandse provincies Zeeland en Noord-Brabant ging van start op 1 april 2009 en loopt tot 31 maart 2012. Naast de provinciebesturen maken 69 andere partners, waaronder ook de stad Antwerpen, deel uit van het project.

Het project biedt mogelijkheden voor grensoverschrijdende samenwerking en een geïntegreerde aanpak vanuit verschillende beleidsdomeinen. Met gebundelde kracht kan er gewerkt worden aan het herstel van het erfgoed, de ontwikkeling van nieuwe natuurwaarden en aan de toeristisch-recreatieve netwerkvorming. Het herwaarderen van de linies biedt een houvast voor samenwerking tussen verschillende sectoren, besturen, organisaties en verenigingen.

gegeven aan andere actoren of verwerkt in een plan of project. De projectcoördinator geeft ook advies bij de opstelling van ruimtelijke uitvoeringsplannen, restauratiewerken of herbestemmingen. De coördinator moet - met overleg, publicaties, toelichtingen, evenementen... - ook een draagvlak creëren en in stand houden.

Een aantal projecten is, sinds de komst van de projectcoördinator, op gang gekomen. Na een drietal maanden was er tijd en ruimte voor een weloordachte timing en projectplanning. Het project van de fortengordels staat weliswaar nog in de startblokken, maar kent een sterke dynamiek. De wil om constructief samen te werken en de betrokkenheid van de talrijke actoren is zeer groot. In 2012 zou het kaderplan klaar moeten zijn en moet een aantal acties zijn uitgevoerd. De provinciale werkgroep Fortengordels, die bestaat uit vertegenwoordigers van de verschillende departementen en diensten van het provinciebestuur, zorgt voor het interne horizontale draagvlak en de afstemming tussen het project en zijn deelprojecten.

Onthaalpoorten

Als eerste acties werden het begin- en het eindpunt van de Antitankgracht geselecteerd als twee onthaalpoorten: het fort van Stabroek/Ravenhof en het fort van Oelegem/Vrieselhof. Het fort van Duffel/Roosendael wordt de derde poort.

Op korte termijn wil de provincie deze poorten uitbouwen tot onthaalplaatsen met parkeermogelijkheid, informatieverstrekking, fietsenstalling, horeca, picknickruimte... Rond deze poorten worden nu acties ondernomen, die bij de opmaak van het kaderplan in de totaalvisie zullen worden meegenomen.

Voor het ontwikkelen van deze poorten werkt het provinciebestuur in een kerngroep samen met telkens verschillende actoren. Deze actoren kunnen zijn: het gemeentebestuur, de eigenaar van het fort, vzw Kempens Landschap, Regionaal Landschap de Voorkempen, Toerisme Provincie Antwerpen... Vanuit hun eigen expertise leveren deze actoren zeer waardevolle bijdragen. Zo maakte het gemeentebestuur van Stabroek een RUP en werkt Kempens Landschap in samenwerking met de provinciale Milieudienst en het Agentschap Natuur en Bos, een beheerplan uit voor het fort van Duffel.

Andere actoren die in een ruimere projectgroep betrokken (zullen) worden, zijn onder meer de provinciale diensten (landbouw, cultuur, sport, jeugd, natuur, mobiliteit), gemeentelijke diensten, Vlaamse administraties (water, natuur, onroerend erfgoed, ruimtelijke ordening), natuurverenigingen, natuurbeheerders, (vestingbouwkundige)experts, particuliere initiatieven in de omgeving...

STRATEGISCH PROJECT

Het gebiedsgericht project rond de beide fortengordels leent er zich bij uitstek toe om alle sectoren samen aan tafel te brengen; landschap, ruimtelijke ordening, erfgoed, recreatie en toerisme, natuur, economie... Het is van belang zowel doelen op korte als op lange termijn te formuleren - wanneer een project te traag op gang komt, verliest het zijn slagkracht. Anderzijds volstaat het niet om slechts enkele beperkte initiatieven voor de korte termijn te nemen. Een heldere fasering, waarbij voor iedereen duidelijk is welke acties de provincie binnen welk tijdsbestek wenst te ondernemen, is daarbij cruciaal. De Antwerpse verdedigingsgordels vormen een bovenlokaal samenhangend geheel waaraan vanuit verschillende beleidsdomeinen heel verschillende projecten kunnen worden gekoppeld. Met het opstarten van de cel Gebiedsgericht Beleid en het in dienst nemen van een coördinator, wil de provincie het project een bovenlokale dimensie geven en een platform aanreiken.

Het project van de fortengordels rond Antwerpen is een Europees project (zie kader) en werd door Vlaanderen als strategisch project geselecteerd. Binnen dit project werkt de cel Gebiedsgericht Beleid een visie voor de beide fortengordels uit en stelt ze een actieplan op. Uiteraard is het ook de bedoeling om concrete acties op

het terrein te realiseren en daarover te communiceren. De volgende doelstellingen staan hierbij voorop:

- versterken van de ruimtelijke samenhang van beide fortengordels;
- behouden en versterken van de cultuurhistorische en de ecologische en landschappelijke waarde van de fortengordels;
- zoeken naar een optimale invulling van de fortengordels;
- verhogen van de toegankelijkheid van de fortengordels.

BEOOGDE PROJECTRESULTATEN

- een kaderplan met een uitvoeringsgericht actieprogramma voor de beide fortengordels;
- uitvoeren van strategische acties, bv. 150 jaar Brialmont: colloquium, evenement;
- onthaalpoort fort van Stabroek-Ravenhof;
- onthaalpoort fort van Oelegem-Vrieselhof;
- onthaalpoort fort van Duffel-Roosendael.

MIJNPATRIMONIUM

Het belang van de fortengordels kan vergeleken worden met dat van het Limburgse mijnpatrimonium of met dat van de materiële sporen van het oorlogsverleden in West-Vlaanderen. Het is dus nodig om het cultuurhistorische en landschappelijke erfgoed van deze fortengordels te bewaren en te versterken. Uit een interne bevraging bleek, zoals gezegd, dat de provinciale diensten al heel wat acties ondernemen rond de forten en dat de provincie zich, als intermediair beleidsniveau, in het kader van een gebiedenbeleid, kan profileren als gebiedsregisseur. Verdedigingsgordels vormen een bovenlokaal, zelfs grensoverschrijdend samenhangend geheel waaraan verschillende beleidsdomeinen en zeer verschillende projecten kunnen worden gekoppeld. De verschillende beleidsdomeinen dienen hun activiteiten en nieuwe initiatieven uiteraard op elkaar af te stemmen.

Voor de lokale actoren (gemeenten, verenigingen, privé-eigenaars) is de provincie de bevoorrechte partner inzake advies en ondersteuning, en dat op verschillende vlakken: structuurvisie, onderhoud, restauratie, toegankelijkheid... Aan lokale initiatieven op het vlak van recreatie, sport of toerisme kan de provincie een bovenlokale dimensie geven.

Euro Immo Star

ONZE HOTSPOTS

Een station is meer dan een opstapplaats. Het is een vitaal onderdeel van de stad, een dynamische ontmoetingsplaats waar heel wat mensen en activiteiten samenkomen. De levendige mix van werken, winkelen en ontspannen maakt van deze stations echte hotspots. Euro Immo Star helpt openbare besturen om de stationsomgevingen duurzaam te ontwikkelen.

Ontdek alle hotspots op www.euroimmostar.be

